

N°64 september 1996

Krisis

TIJDSCHRIFT VOOR FILOSOFIE

**Boomkens: filosofische
generaties**

**Interview Charles Taylor
Dossier Quentin Skinner**

Een crisis teveel?

Renée van de Vall

Recensie van: Ilse N. Bulhof en Renée van Riessen (red.), Als woorden niets meer zeggen... De crisis rond woord en beeld in de huidige cultuur. Kampen: Kok Agora 1995, 201 p..

Vijftien jaar geleden, toen ik begon met de studie filosofie, gonsden de gangen van mijn Centrale Interfaculteit (in elk geval sommige gangen) van wat toen 'de crisis van het subject' heette. Deze crisis was niet het eerste onheil dat de filosofie had overvallen. Het marxisme had al de nodige gaten in het bolwerk van de zuivere rede geslagen; de wetenschapsfilosofie was nog niet bekomen van de aanslagen door het Kuhn/Feyerabendkamp. Er zou nog veel ramspoed volgen. De crisis van het subject werd al snel een crisis van de metafysica (of was het omgekeerd?); in de ethiek werd het failliet van het funderingsdenken afgekondigd; de politieke filosofie kreeg te maken met de oorlog tussen universalisme en relativisme en de esthetica schroeide weg in de hete adem van de cultuurtheorie. Crises zijn zo te zien het eten en drinken van de filosofie geworden: de naam van dit eerbiedwaardige tijdschrift getuigt daar nu al meer dan vijftien jaar van. Na zo'n lange periode van continu brandalarm doet zich echter het gevaar van een zekere gewenning voor. Wie nu nog ergens een crisis wil laten uitbreken moet echt wel iets bijzonders te melden hebben.

Aan de titel van dit boek ligt het niet: *Als woorden niets meer zeggen* klinkt inderdaad heel serieus. Zo serieus zelfs, dat je je afvraagt waarom de schrijvers van artikelen in deze bundel nog de moeite hebben genomen om iets op te schrijven. Naast serieus, moet deze crisis ook nog

veelomvattend zijn: de ondertitel spreekt over niets minder dan "de crisis rond woord en beeld in de huidige cultuur". In het voorwoord en ook daarna wordt die formulering afgekort als 'de representatiecrisis'. Het cursief komt van mij: er lijkt hier sprake te zijn van iets massiefs en totaals, een algehele malaise betreffende woord en beeld. En inderdaad: "Woorden zijn machtig, beelden alomtegenwoordig", maar desalniettemin worden ze gewantwoord, "als producenten van schijn, maar ook vanwege de kracht waarmee ze bestaande verhoudingen bevestigen" (p. 6). Op grond van een dergelijke aankondiging zou het te verwachten zijn dat de bundel ook inderdaad over woorden en beelden gaat: of liever gezegd, over de verschillende manieren waarop verschillende vormen van representatie in de huidige cultuur — romans, gedichten, krantenberichten en journaalbeelden, speelfilms en soaps — ons denken en doen bepalen en in hoeverre en waarom daar nu wantrouwen tegen is ontstaan. Maar het merendeel van de artikelen in de bundel gaat daar niet over. Beelden komen al helemaal niet *in the picture*; en waar het over talige vormen van representatie gaat, wordt slechts met grote gemene delers gewerkt. De representatiecrisis betreft *de taal*, alsof 'de taal' één ongedifferentieerd geheel is en alsof al die grote en kleine vraagtekens die men bij de zeggingskracht en representativiteit van diverse taaluitingen kan stellen, optellen tot één grote stilte. Want wat is de representatiecrisis nu precies? De inleiding van Ilse N. Bulhof en Renée van Riessen somt de hele reeks van hierbovengenoemde crises op, maar verzuimt uit te leggen wat de invalshoek van de representatie aan nieuws laat zien over deze verschillende, ons al bekende, manifestaties van post-

moderne twijfel. In de bijdrage van Peter Jonker gaat het om een aanval op 'het representerende denken' oftewel 'de [Hegeliaanse] metafysica'. Bij Renée van Riessens stuk over de ethiek van Lyotard en Levinas is de representatiecrisis "de ervaring dat kennen en oordelen tenslotte zonder grond zijn, niet in een voorliggende orde kunnen worden gefundeerd" (p. 77). In het tweeluik van Joke Hermesen en Laurens ten Kate over Bachmann en Bataille gaat het om de onverwoordbaarheid en onmogelijkheid van 'waarheid', opgevat in termen van de onmogelijke liefde tussen man en vrouw door de een, en als het zelfverlies van het subject in een extatische ervaring door de ander. Ten Kate benoemt de representatiecrisis ook nog eens, los van deze twee schrijvers, als een dubbele crisis: als een crisis van de *weergave*, namelijk van het zijn in al zijn veelvormigheid; en als een crisis van de *vertegenwoordiging*, dat wil zeggen de twijfel aan de mogelijkheid om "de diepste grond van al het werkelijke" "in een incarnatie of belichaming te vatten" (pp. 175-6). Het lijkt er kortom sterk op dat het slechts gaat om een nieuw jasje voor de al bestaande problemen van de filosofie.

Het zou interessant zijn geweest als er in de bundel meer expliciete linken gelegd zouden zijn met de manier waarop het begrip representatie tegenwoordig in de cultuurwetenschappen opgang maakt. 'Representatie' is een centraal begrip geworden in studies die zich bezighouden met de analyse van culturele betekenisvorming, en met name met de manier waarop maatschappelijke verhoudingen in teksten en beelden geproduceerd en gereproduceerd worden. De theoretische kaders van deze analyses worden gevormd door een, vaak marxistisch, feministisch of etnisch-politiek ge-

laden, combinatie van structuralistische semiotiek, poststructuralistisch differentiedenken en psychoanalyse. Ondanks dit zware theoretische apparaat ontbreekt het vaak aan een meer algemene, kritische filosofische reflectie op de geldigheid en relevantie van dit soort onderzoek naar de politiek van woorden en beelden. Ik had gehoopt dat er in deze bundel juist op dat vlak vragen gesteld zouden worden. Hoe belangrijk zijn representaties nu eigenlijk in de vorming van ons beeld van onszelf en van anderen? Welke invloed hebben ze temidden van andere factoren op politieke en maatschappelijke ontwikkelingen? Is psychoanalyse de meest aangewezen theorie om de relatie tussen representatie en ervaring te begrijpen? Zijn waarneming en ervaring even historisch en cultureel bepaald als stijlen van representatie dat zijn? Wat kun je zeggen over de uiteenlopende relaties tussen verschillende vormen van representatie en verschillende aspecten van de werkelijkheid? Dan pas kan duidelijk worden wat er te winnen valt bij het begrip representatie voor het begrijpen van al die crises in de filosofie.

Enige helderheid over de relevantie van het begrip representatie in verband met de filosofie wordt pas door het artikel van Frank Ankersmit verschaft. Ankersmit legt uit dat waar tot zo'n twintig jaar geleden de epistemologische relatie tussen de *ware uitspraak* en de werkelijkheid in de filosofie voorop stond, filosofen als Rorty, Derrida en Lyotard die fixatie op singuliere ware uitspraken verwierpen. Het filosofisch postmodernisme heeft de aandacht verlegd naar de relatie tussen de werkelijkheid en de representatie in *tekst* of *verhaal*. Daarmee kwamen andere dan puur kentheoretische criteria de filosofische analyse binnenvallen. Waar een ware uitspraak een logisch

verband veronderstelt tussen taaluiting en werkelijkheid, is de relatie tussen representatie en het gerepresenteerde arbitrair. Alles kan in principe alles representeren: een cirkel kan een stad op een landkaart representeren, de zon, de aarde of een gezicht (p. 106). De enige beperkingen die zijn gesteld aan waar die cirkel zoal naar kan verwijzen, zijn die van conventie en traditie. Wanneer echter vooral traditie en conventie bepalend zijn voor de inhoud van een representatie, is de kiem voor een crisis van de representatie gelegd. Want dat zijn 'koersloze', irrationele en historisch contingente factoren. Bovendien krijgt representatie een sturende rol ten aanzien van de werkelijkheid toegekend: niet de kunst imiteert het leven, maar het leven imiteert de kunst. We zien dus dat in het filosofisch postmodernisme de werkelijkheid al snel op de achtergrond verdwijnt en representatie een eigen, slechts nog naar zichzelf verwijzend leven gaat leiden: "il n'y a pas de hors texte".

Het artikel van Ernst van Alphen kan dienen als een voorbeeld van het filosofische ongemak waarin een analyse die uitgaat van het primaat van de representatie terecht moet komen. Tegelijk is het een enig stuk dat ingaat op de wijze waarop een *specifieke* vorm van representatie een *specifieke* werkelijkheid of ervaring al dan niet adequaat vormgeeft. Van Alphen neemt als onderwerp wat in veel postmoderne filosofie als het onrepresenteerbare bij uitstek geldt: de Holocaust. De overlevende slachtoffers van de Holocaust hebben grote moeite om hun ervaringen te verwoorden. Hoewel Van Alphen nadrukkelijk zegt de extremiteit van de gebeurtenissen niet te willen ontkennen, is het niet louter die extremiteit die hij aanwijst als reden van dat onvermogen om te spreken. Het is de incon-

gruentie tussen de mogelijkheden van de taal die de sprekers ter beschikking hadden, en de aard van hun belevenissen, die hen het spreken onmogelijk maakt.

Die incongruentie is er al op het moment van de gebeurtenissen zelf. In Van Alphen's gedachtengang speelt het begrip ervaring een cruciale rol: wil een gebeurtenis niet alleen ondergaan, maar ook ervaren worden, dan moeten er discursieve middelen zijn die het subject in staat stellen zijn belevenissen een of andere vorm te geven. Die discursieve middelen ontbraken voor de gebeurtenissen die de slachtoffers van de Holocaust moesten meemaken. Om een voorbeeld te geven: moderne Indo-Europese talen kennen slechts de actieve en de passieve vorm om de relatie van de actant tot een handeling of gebeurtenis aan te geven. Veel overlevenden van de kampen worstelen met de vraag of ze niet mede verantwoordelijkheid dragen voor leed dat anderen is overkomen, terwijl ze zelf toch ook slachtoffer waren. Van Alphen concludeert dat om dit soort situaties te verwoorden, er een taal nodig zou zijn die een subjectpositie biedt die actief noch passief is, zoals de 'middle voice' of medium in het klassieke Grieks (p. 131).

Het is een intrigerende gedachte, maar ik vraag me af of ze steek houdt. Waarschijnlijk zou zo'n andere taal de overlevende betere mogelijkheden geboden hebben om zijn relatie tot de gebeurtenissen te benoemen, maar wordt het daarom echt gemakkelijker om er over te praten? Is de onrepresenteerbaarheid van deze situaties inderdaad vooral een semiotisch probleem, of zijn het eerder de twijfel, de schuldgevoelens en het verdriet die het vertellen erover in de weg staan? Worden met het vinden van de juiste woorden, de emoties ook werkelijk dragelijk? En is het niet juist de ondragelijk-

heid van de herinneringen die het spreken erover zo moeilijk maakt? 'Ervaring' in de zin van Van Alphen lijkt al een vorm van verwerking te impliceren, die afhankelijk is van het beschikbaar zijn van adequate symbolische middelen. Maar het kan ook omgekeerd zijn: dat adequate symbolische middelen niet gevonden kunnen worden omdat de gebeurtenis niet kan worden verwerkt.

In tegenstelling tot Van Alphen meent Ankersmit wel dat er een directe en complexe ervaring van een complexe werkelijkheid mogelijk is die buiten de codes en categorieën van de symbolische orde valt. Zijn 'historische ervaring' moet de werkelijkheid weer terugbrengen in het tekstuele universum van de postmoderne theorie. Niet alle contact met de werkelijkheid is volgens hem bemiddeld door een traditie van interpretaties. Historici kennen (soms) een moment van direct en authentiek contact met het verleden. Die ervaring staat volgens Ankersmit niet los van de interpretatietraditie — het is het momentane wegvallen van de tussenkomst van de traditie die de ervaring mogelijk maakt — maar wordt er niet inhoudelijk door bepaald. En ze moet wel complex zijn, anders zou ze direct door de al bestaande categorieën of theorieën worden opgezogen.

Er is een spannende discussie tussen Ankersmit en Van Alphen denkbaar, die in dit boek niet gevoerd wordt. Tegen Ankersmit zou kunnen worden ingebracht dat er toch ook een traditie bestaat waarin 'geprivilegieerde momenten' worden beschreven, momenten waarin er even een sluier lijkt te worden weggetrokken die tot dan toe het contact met de echte werkelijkheid had belemmerd. Het is echter de vraag of de authenticiteit en de inhoud van zulke ervaringen door zo'n argument ontkend kunnen worden.

Wat er wel door ter discussie komt te staan, is of een interpretatiegeschiedenis werkelijk zo'n sluier vormt, zo'n dicht wolkendek (een vergelijking van Ankersmit) tussen ons en 'de werkelijkheid zelf' als Ankersmit en veel andere auteurs in deze bundel veronderstellen. Is er werkelijk een unieke historische ervaring voor nodig, of zoiets verschrikkelijks als de Holocaust, om gaten te slaan in de glazen wand (Joke Hermsens metafoor) tussen ons en het bijzondere en onmiddellijke van de dingen?

Bijna alle artikelen in deze bundel vatten representatie op als een gesloten en op zich zelf betrokken geheel, tegenover iets even massiefs dat 'de werkelijkheid' zou zijn. Van Alphen is de enige schrijver die een gedifferentieerder beeld geeft, door het veranderlijke karakter van representatievormen te benadrukken. En de 'werkelijkheid' die tegenover de representatie staat, is duidelijk niet die van alledag. Bij Van Alphen is het de Holocaust in al zijn verschrikkelijkheid, bij Ankersmit het meestal zo onbereikbare verleden. Bij de overige artikelen krijgt de werkelijkheid een sacrale tint. Ze gaan, om een zinsnede van het voorwoord te parafraseren, over de onmogelijkheid te zeggen "waar het werkelijk om gaat". Ze gaan over 'iets anders', 'het mysterie', 'de werkelijkheid zelf' in de inleiding; over 'de ander', 'God', in het artikel van Van Riessen, over een utopische 'open plek' voorbij de symbolische orde bij Hermsen en Ten Kate. Doordat 'de' taal als allesdoordringend en vernietigend wordt opgevat, moet 'de' werkelijkheid wel iets onbereikbaar en sacraals worden. En kan het gebeuren dat in de inleiding, onder de noemer van 'het' onrepresenteerbare, zeer ongelijksoortige werkelijkheden — een historische ervaring, de nazikampen, utopische

relaties tussen mannen en vrouwen, extatische erotische ervaringen, het ethisch appel van de Ander — probleemloos over een kam worden geschoren.

Maar als we er nu eens van uitgaan dat 'de' symbolische orde geen geheel (en dus ook niet echt een orde) is, maar heterogeen, veranderlijk en vol van expressieve mogelijkheden die niet onder de noemer van representatie vallen? Als we eens veronderstellen dat 'de' werkelijkheid minstens even divers, veranderlijk en bovendien erg koppig is? Zouden we dan niet voortdurend, iedere dag opnieuw, grote en kleine onzegbaarheden ervaren, gebeurtenissen meemaken waar we in eerste instantie geen woorden of beelden voor hebben, maar waar we soms toch een uitdrukking voor vinden? En zouden die kleinere en grotere gaatjes in het scherm van de taal niet ook verklaren waarom we ons enige voorstelling kunnen vormen van al die verschillende ervaringen die in dit boek als 'onrepresenteerbaar' worden betiteld?

De taal mag een glazen wand optrekken tussen ons en het gerepresenteerde en het bijzondere en onmiddellijke er van te laten oplossen in de algemeenheid van het woord (p. 148) — toch is het ook via de taal mogelijk een afgesloten ervaring weer op een volstrekt nieuwe wijze te laten zien. Dat vraagt lang niet altijd om gewelddadige acties. Bataille mag het zoeken in de absolute stilte van het zelfverlies dat een erotische extase teweegbrengt, een schrijver als Proust heeft er veel minder extreme aanleidingen voor nodig: geluiden op straat op een doorde-weekse ochtend, een kleurvlek op een schilderij, een kus op de mond van een slapend meisje.

Taal kan aan de ene kant meer dan in deze bundel verondersteld lijkt te worden, maar aan de andere kant ook min-

der. Het feit dat we zo vaak niet goed kunnen verwoorden wat we meemaken, betekent ook dat onze ervaringen niet totaal geregeerd worden door onze taal. De meest doodgeschreven gebeurtenissen — liefde, de geboorte van een kind, de dood van iemand van wie je houdt — zijn, als je ze in het echt meemaakt, toch altijd anders, onbegrijpelijker en ingrijpender, dan je van tevoren zou hebben gedacht. Het primaat van de representatie is niet totaal, de kunst kan het leven nooit helemaal vóórblijven. Maar het uiteindelijke ijkpunt lijkt voor de samenstellers van deze bundel niet het gewone leven te zijn geweest. Waar zij naar op zoek waren was niet eens 'de' werkelijkheid, het was de *andere* werkelijkheid: het transcendente, het mysterie dat *per definitie* onrepresenteerbaar is. En daar kunnen woorden en beelden inderdaad nooit tegenop.